

Арі Турунен

ОЗНАКИ
ДОБРА І ЗЛА

ЗАБОБОНИ

історія
забобонних
звичаїв

АРІ ТУРУНЕН

ОЗНАКИ ДОБРА І ЗЛА

ЗАБОБОНИ:

Історія забобонних звичаїв

Видання здійснено за фінансової підтримки
FILI – Finnish Literature Exchange

This work has been published with the financial assistance of
FILI – Finnish Literature Exchange

ARI TURUNEN

HYVÄN JA PAHAN MERKIT

Eli taikauskoisten tapojen tarina

АРІ ТУРУНЕН

ОЗНАКИ ДОБРА І ЗЛА
ЗАБОБОНИ:
Історія забобонних звичаїв

Переклад з фінської Ірини Малевич

Львів
Видавництво Анетти Антоненко
Київ
Ніка-Центр
2020

УДК 930.85:316.647.8:398.3

T86

Переклад з фінської *Ірини Малевич*

Переклад за виданням:

Ari Turunen

Huvän ja pahan merkit. Eli taikauskoisten tapojen tarina

ISBN 951-796-292-4

Турунен А.

T86 Ознаки добра і зла. Забобони: Історія забобонних звичаїв /
Арі Турунен ; пер. з фінськ. І. Малевич. – Львів : Видавництво
Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2020. – 192 с.

ISBN 978-617-7654-33-8 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-741-1 (Ніка-Центр)

Чому відьма літає на мітлі, а чорт має роги? Чому заяча лапка приносить удачу, а сім – щасливе число? Як ім'я впливає на долю людини і яким був знак Каїна?

Арі Турунен знайомить читача зі строкатим і захопливим світом забобонних звичаїв – звичаїв, які в повсякденному житті ми часто навіть не помічаємо. Ми стукаємо по дереву або плюємо через плече, коли дорогу перебігає чорна кішка, але навіть не усвідомлюємо, чому так робимо. За допомогою забобонних звичаїв боролися зі страхами, але також прагнули подбати про своє щастя й вдачу, бо людина – єдина тварина, яка свідомо намагається вплинути на власну долю. У семи «щасливих» розділах книжки автор зазирає в історію культури забобонів і розкриває деякі дивовижні секрети. Наприклад, серезки спочатку використовували для захисту від злих сил, слово «паніка» має походження від бога Пана, що визивав безконтрольний страх, а схрещення середнього і вказівного пальців для уникнення невдачі спочатку було символом парування.

Для широкого кола читачів.

УДК 930.85:316.647.8:398.3

Copyright © Ari Turunen, 2020

First published by Atena Kustannus, Finland,
in 2002

Published by agreement with Kontext Agency

ISBN 978-617-7654-33-8 (Видавництво
Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-741-1 (Ніка-Центр)

© Переклад, І. Малевич, 2020

© «Видавництво Анетти Антоненко», 2020

© «Ніка-Центр», 2020

ЗМІСТ

Відлуння віків: забобони та звичаї у культурі (Катерина Зоря).....	8
Передмова автора.....	15
Вступ: ЗАБОБОНИ В НАШИХ ЗВИЧАЯХ.....	17
<i>У вступі мовиться, що, коли трохи зішкребти поверхню, всередині кожного з нас живе маленька забобонна душа.</i>	
I Розділ: СТРАХ ТЕМРЯВИ.....	23
<i>У першому розділі ми переходимо по той бік звичного і безпечного світу, до матері всіх страхів – ночі з її нічними жахами.</i>	
Передсвяткові ночі.....	25
Лунатики.....	30
Духи снів.....	34
Віщі сні.....	37
Нічні жахи.....	39
II Розділ: МІЖ ЛЮДИНОЮ І ТВАРИНОЮ.....	43
<i>У другому розділі зазираємо під ліжко і шукаємо буку та інших дивних істот.</i>	
Попередження від богів.....	47
Диявол.....	49
Перетворення.....	53
III Розділ: ПІДОЗРЛИВИ ПЕРЕХОЖІ.....	67
<i>У третьому розділі ми підозрюємо старих жінок, рудоволосих і ліворуких, а також молодих зі зрослими на переніссі бровами і довгими нігтями.</i>	
Алхіміки.....	70
Відьми.....	74
Дух і одержимий духом.....	81
Пророчі карлики.....	86

IV Розділ: ЗАЗДРІСНИЙ ПОГЛЯД	91
<i>У четвертому розділі захищаємося від поглядів недоброзичливців і остерігаємося хвалитися власною удачею.</i>	
Підозрілі жести	96
Священні слова	99
Сатанинські вірші	103
V Розділ: ВХІД ЗАБОРОНЕНО	111
<i>У п'ятому розділі розповідаємо, що потреба людини прикрашати себе і своє житло за своєю природою магічна.</i>	
Брамники.....	116
Талісмани на удачу.....	124
VI Розділ: ЗАДЗЕРКАЛЛЯ	137
<i>У шостому розділі ми зазираємо в задзеркалля, потойбічний зал очікування.</i>	
Зловісні віддзеркалення.....	139
Потойбіччя.....	141
Привиди й кайдани.....	145
VII Розділ: ГАРАНТУВАННЯ ЩАСТЯ	155
<i>Сьомий розділ – щасливий розділ. У ньому розповідаємо, як можна уникнути нещастя.</i>	
Перша жертва	159
Цап-відбувайло.....	161
Остання крапка: ЗАСПОКІЙЛИВІ РИТУАЛИ.....	171
<i>У заключному розділі стверджуємо, що дотримання ритуалів заспокоює та додає певності в наше життя.</i>	
Література	176
Посилання	183
Ознаки	188
Іменний покажчик.....	190

ВІДЛУННЯ ВІКІВ: ЗАБОБОНИ ТА ЗВИЧАЇ У КУЛЬТУРІ

Забобони, або марновірство, – звична справа для людей у всьому світі. Кожен може навести приклад такого вірування, яке навіть сама наша мова називає «марним», тобто таким, що не має підґрунтя у реальності. Зазвичай ми згадуємо їх для того, щоб посміятися: у денному сяйві сонця всім зрозуміло, що хрестик не захистить від кулі, що наступати на тріщини в асфальті не принесе невдачі, що чорний кіт чи кішка не вісники біди. Проте забобони не зникають, а продовжують своє існування – роками, століттями, а деякі сягають навіть тисячоліть. Тож постає питання: якщо вони такі безглузді, то чому такі живучі?

Один підхід до цього питання можна знайти, якщо уважно придивитися до одного відомого жарту про забобони. Розповідають його зазвичай так: одного часу до Нільса Бора (або іноді – до Альберта Ейнштейна) завітав у гості молодий фізик, затятий раціоналіст. Вони плідно провели час за дискусією, але коли молодий фізик підвівся, щоб піти, то помітив підкову над дверима. Шокований, той питає Бора: «Ви ж фізик, тож чому тримаєте підкову над входом? Невже вірите у цю забобонну маячню?» Бор, ледь посміхнувшись, відповів: «Авжеж, не вірю, але чув, що допомагає й тим, хто не вірить».

Як частенько відбувається, анекдот коротко та влучно формулює, що стоїть за тим чи іншим явищем – у нашому

випадку за забобонністю. А власне, те, що жодна людина, навіть найрозумніша, не може знати всього. Недаремно обраний герой історії – фізик, себто людина, яка у популярному розумінні має наскільки взагалі можливо повне уявлення про те, що являє собою сама природа реальності. А незмінна славетність ліричного героя лише підкреслює: навіть найкращі експерти у світі, найрозумніші з людей, найпричетніші до таємниць всесвіту можуть потрапити під владу ірраціонального, доказуючи свою віру в нього якщо не словом, то дією.

Анекдот водночас дає дозвіл тим з нас, хто не Бор й не Ейнштейн, триматися за свої вірування – якщо можна їм, велетням науки, то можна й нам! – але бодай більше він указує на одну з найважливіших реалій людського існування. На те, що, хоч би якими розумними ми були, завжди залишається коло питань, на яких ми не розуміємося. Завжди залишаються справи, в яких ми не маємо часу або можливості розбиратися, але які мають бути зроблені. Завжди є обставини, в яких ми маємо діяти, але які не розуміємо, в яких ми орієнтуємося по шматках почутого, прочитаного, по власному анекдотичному досвіду, із неповною картиною світу. З таких обставин часто-густо й складається життя.

Що менше людина впевнена у тому, що відбувається, то більше вона шукає способи схилити долю на свій бік; що менше часу має вона, щоб розібратися, що вище ціна помилки, то більше соломки намагається підкласти; що менше ціна спроби підстрахуватися, то більше цих спроб людина може зробити. Під час кризи у людини помітно підвищується так звана пошукова поведінка – людина стає уважнішою, приділяє увагу найменшим можливостям, які раніше залишилися б непоміченими через свою незначущість. З точки зору нашої психіки, набагато безпечніше витратити сили на зайві дії, аніж ризикувати тим, щоб взагалі не помітити джерело небезпеки. І саме тут на сцену виходять забобони.

Що таке забобон? Це легка у виконанні дія, яка не додає великого навантаження на людину, або ж легко помітна прикмета, яку не треба аналізувати, але яка надає поштовху для оцінки ситуації. Її виконання чи, навпаки, не виконання несе наслідки генералізовані, а не специфічні – покращення чи погіршення вдачі, здоров'я, долі. Така структура – наслідок того, що забобон – це завжди уривок, шматок або відлуння однієї з багатьох систем уявлень про світ, які колись були цілісними, але зараз забулися. Забуваються справжні причини того, навіщо робити так, як каже забобон, забуваються ті наслідки, до яких він має приводити чи які має упереджати, забувається сама та логіка, відповідно до якої ця ідея взагалі існує, – лишається одна тільки форма. Забобон залишається у суспільній пам'яті, власне, за рахунок своєї легкості – чи то у виконанні, чи у згадуванні. Але він завжди є лише частиною чогось більшого, що колись існувало та жило, як кістка або скам'янілий слід колись належали живій істоті.

Отже, основна характеристика забобону – це його уривковість. Забобон, що має під собою відому людині та більш-менш цілісну систему уявлень про світ, називається інакше: звичаєм. Як звичай, так і забобон не є некорисними з психологічної точки зору. Звичай виконує функцію специфічного соціального клею, способу тримати зв'язок і відчувати свою належність до тієї чи іншої спільноти, а часто-густо й безпосередньо допомагає її існуванню – так, наприклад, участь у релігійній спільноті часто відкриває людям доступ до ресурсів, що не є специфічними для релігійних спільнот, наприклад фінансової, фізичної чи моральної підтримки у скрутні часи. Забобон же виконує іншу функцію: він дає людині у скрутній ситуації можливість продовжувати рухатися, а не бути паралізованою панікою – знизити тривогу. Поки людина має надію, бодай як ефемерну, вона шукатиме вихід.

Як правило, забобонні дії відносно безпечні, тобто не

ведуть до безпосередньої шкоди людині у момент чи одразу після їхнього виконання. Проте звичаї змінюються набагато повільніше, аніж навколишній світ, і можуть стати небезпечними – так, під час епідемії стає небезпечним вживати разом їжу, спільний простір або речі й, відповідно, змінюються суспільні уявлення про безпеку. Іноді слідування забобону може відняти останні краплі сил, якщо діяти потрібно водночас терміново та точно, – те, що мало піти на результативну дію, йде на зниження тривоги. Тоді забобони бувають шкідливими, навіть смертельно небезпечними. Але у довготерміновій перспективі їхня здатність підтримувати людську активність приносить більше користі, ніж шкоди, – й саме тому забобони досі існують серед нас і не зникають, хоча ми більше не пам'ятаємо, за яких обставин вони колись були зрозумілими та логічними.

Ми розібралися, що таке забобон з психологічної точки зору, але в нас залишається ще одне запитання, якому, власне, й присвячена книжка, яку ви тримаєте у руках. Це питання таке: якщо забобоном може стати будь-яка ідея, чие походження забулося, то чому ми маємо саме ті забобони, які маємо? Чому вважають корисними підкову, амулет, вишивку – й страшними чорних тварин, тріщини, розбиті дзеркала?

Тут ми переходимо із царини науки про розум до царини наук про суспільство та гуманітарних наук, передусім історії. Історики, а надто етнологи прослідковують походження тих чи інших уявлень, релігієзнавці вивчають їхнє функціонування поміж інших вірувань, а соціологи – як вони працюють у сучасному суспільстві. Щоб зрозуміти, як це відбувається, повернемося на мить до жарту про підкову та спитаємо себе: чи є у нього історичне підґрунтя?

Історики впевнені, що є. Насправді байка про підкову належить голандсько-американському фізику Самуелю

Гудсміту, якій запропонував поняття спіну в електрона разом із Джорджем Уленбеком. Уже у поважному віці Гудсміт обіймав посаду редактора відомого журналу «Physical Review Letters» і у 1970 році вів там невеличку редакторську колонку, де намагався заспокоїти тих авторів, хто вважав, що редактори або рецензенти мають проти них особисте упередження та ставлять перешкоди до публікацій. Він згадує власне розчарування, коли він, іще тоді молодий, ледь закінчив дуже складну роботу – і zarazом такий самий результат опублікували інші. Й пише він про це так:

«Мій учитель, Пауль Еренфест, сказав, що я маю пишатись – я був лише початківцем, але досяг тих самих результатів, що й більш досвідчений колега. Утім я відчувався зовсім інакше. Але я не міг звинувачувати ніяких суддів або редакторів у тому, що мене випередили; і винив я лише власну вдачу. Я перевірів і підтвердив, що вона нікуди не годиться, випробувавши долю через гру в рулетку в Спа та Монте-Карло – моє улюблене число 17 ніби зникло. І навіть зараз нещасні ігрові автомати у Неваді виплачують мені на три стандартні відхилення менше, ніж очікувані вісімдесят відсотків. У моєму кабінеті висить дуже гарна стара підкова, яку я знайшов у закинутому містечку на заході країни. Я не вірю у забобони, але чув, що вона допомагає, навіть тим, хто в неї не вірить. Но поки що мені не допомогло».

Гудсміт додає у примітці: «Історикам. Цей факт [про те, що підкова допомагає тим, хто в неї не вірить] мені розповів І. Бернард Коен, історик науки з Гарвардського університету. Я передав цю байку Нільсу Бору в 1954-му, коли він приїздив до Брукхевена. Тепер ця історія відома як “історія з Нільсом Бором”. У своїй книзі “Der Teil und Das Ganze” В. Гейзенберг помилково пише, що Нільс Бор розповідав цю історію вже у 1927 році».

Тож, якщо придивитися з точки зору науки історії, крізь

жарт проступають живі люди. Замість загально-людської неможливості знати все виникає відоме нам усім розчарування, коли просто не везе й зась, і спроби якось подолати тугу. Замість історії про незрозумілі сили, непідвладні навіть кращим розумам, з'являється історія про людину, що пройшла свій абсолютно невезучий шлях й однаково врешті-решт мала успіх. Це інша історія – але не менш цікава.

За допомогою істориків, таких як Бернард Коен, можна пройти шлях від усім відомих, але геть відірваних від реальності забобонів до людей, що справді колись жили, або цілих світоглядних систем, що існували у минулому. Але не у всіх є час і можливість переглядати тисячі сторінок у пошуках однієї маленької деталі, як то часто мають робити історики. Для того щоб люди мали доступ до цих та інших знань, працюють популяризатори науки – такі, як автор цієї книжки, фінський письменник Арі Турунен.

Сам Арі Турунен – соціолог за освітою, але переважно він працює як науковий редактор і лектор у царині культури. Ще з університетських років він цікавився уявленнями – тим, як вони поширюються, як впливають на людей, які функції несуть. І тепер справа його життя – переривати десятки та сотні спеціалізованих праць і розповідати про них у цікавій формі. Й з цим він, автор багатьох науково-популярних книжок і професійний редактор, справляється блискуче. Книжка, яку ви тримаєте у руках, є саме таким конденсованим виданням. Турунен дає перше уявлення про забобони, їхні приклади у різних культурах, прослідковує їхню історію та міркує про їхні функції, як у давнину, так і зараз. Тож книжка буде найбільш цікава тим, хто починає свій шлях у спостереженні за тими чудернацькими, нелогічними на перший погляд уявленнями, що їх мають люди, – такий читач отримуватиме перше наближення до їхньої прихованої історичної логіки. Але й досвідчений дослідник може знайти для себе цікаві, раніше

невідомі факти. Разом з Арі Туруненом ми можемо на мить побачити, як сива давнина впливає на нас самих через речі, знайомі нам з дитинства.

Тож, коли ми проходимо тими давніми, напівстертими слідами, що їх становлять забобони, ми можемо побачити, як жили й думали про світ ті, хто був до нас. За жартами, дивними ідеями, незрозумілими й нелогічними звичаями проступають люди – такі ж розумні, як ми самі, нічим не гірші за нас, які мали такі самісінькі проблеми. Ми впізнаємо їх і починаємо відчувати зв'язок часів, відлуння кроків давно минулих поколінь у наших власних думках і діях. Це тиха цікава дорога – і саме до такої розвідки запрошує вас Арі Турунен.

Тож гарної вам подорожі!

Катерина Зоря

Релігієзнавець, університет Сьодертьорн (Швеція)

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Якщо хтось стверджує, що не забобонний, він, певне, забув подивитися в дзеркало. Ніхто з нас не є раціонально мислячою істотою, адже нам притаманні почуття й уява. Тому і найзапекліший раціоналіст не може не дотримуватися певних забобонних звичаїв, хоч би й ставився до них із презирством. Деякі звичаї та жести настільки міцно ввійшли в наше життя, що ми забули, звідки вони походять. Буває, ми продовжуємо дотримуватися цих звичаїв, навіть не пам'ятаючи, чому це робимо.

Ця книжка – доповнене видання моєї праці «Ознаки зла», що вийшла друком 1997 року. Нова книжка отримала назву «Ознаки добра і зла». За допомогою забобонних звичаїв боролися зі страхами, але також прагнули подбати про власне щастя. Забобонні ритуали дають нашому життю відчуття сенсу, але передусім безпеки. Людина – це єдина тварина, яка свідомо намагається вплинути на власну долю. Такі намагання виявляються в забобонних звичаях, які й досліджено в цій книжці.

*Трансильванія,
опівночі при світлі місяця 29.09.2002 р.
Арі Турунен*

Die Luzen-Bercht.

Was / mu / mum / mo frod ihr Klüder ma?
 Warum vertickst ihr euch / und fieber ihr mich so?
 Ich den Fremden nicht / die Bösen will ich plagen /
 und sie in euch Maß / Hundegruben / Stiggrub tragen.
 Weilt ihr auch böse fron / füllendgen und nicht thun?
 heuchlig und muffig fron / als wie ein pfaffige Hun /
 Reich / ehren in der Welt / nicht arben oer spinnen /
 recht betren und auffreken / so /c / ihr nicht entzinnen;
 Reim alren Besenstüß / der De / a und der Mut /
 Borne ich schlagen will / nach böse / rote Bl...
 Ich will euch Hand und Füß / Creugmeiß zulassen binden /
 in verren in den Koth / auch will ich euch anbinden /
 uer 30 / f und Hoor / bis eich getragen / und die Raß
 bique den / und euch praw zerreiben / über das /
 A esse Dofrenweß mangen / und verberanen /
 mit ich Altes / ontag / Heß verfluchen und getreiben.

Die Fangel will ich so einfüßen bell mit Neg /
 Das sie recht troffen soll / manu ihr nie mit ein Stein /
 Zulang im Berche fack und schenck / so will ich bapfen /
 Die Dörre aus dem Banch / und ich breuch mit rapsen /
 und bechen füllen ein / Ich will euch in ein Hauf /
 zusammen sperren / wo ein Fich bald einer Wauff /
 Ein Paß hand einer Raß / in der Grotte gericht /
 Die Bange einem Hauf / Euch lingsaffter schlicht /
 In Nacht in euer Beth / die Schiano soll ich. Geißel /
 Der Wurme zur Meß sein / die Dand und Tisch gestell /
 Wand Kib / und Ochentreck / Bercklagin seyn hieß peisen /
 Rein Kegel das Berckand / Weilt ihr euch nicht erweilen /
 In Hauf und in der Schick / gottschicktes / He / in frommen /
 So kommt ich Kuchbercht mit / mum / mum / mum / mum /
 Drum / / gebesamb / füll / gefick euch zu den Fremden /
 Das ihr nicht böß in Koth der Luzen / Frotte kommen.

Aufwärts / zu finden bey Albrecht Schinde / Formschneider und Dreßmaler.

Вступ: ЗАБОБОНИ В НАШИХ ЗВИЧАЯХ

У президента найвпливовішої у світі держави була таємниця, яку пильно берегли. Дружина президента регулярно спілкувалася з астрологом про те, коли президенту можна призначати офіційні зустрічі. Якщо розташування зір було несприятливим, президент не міг полишити резиденцію. Коли президент зустрічався з президентом другої найвпливовішої у світі держави в грудні 1987 року, щоб підписати договір про ліквідацію ядерних ракет, зустріч відбулася лише о другій по обіді. Тоді розташування зір на небі було для президента сприятливим.

Президентом, який слідкував за зорями, був Рональд Рейган. Захоплення Рональда та його дружини Ненсі астрологією розкрив начальник штабу Білого дому Дональд Ріган¹. Начальник штабу подав у відставку, коли дізнався, який сильний вплив астрологія мала на державні справи.

← Відьма збирає дітей у кошик. Німецька ксилографія XVI століття. На думку дослідника казок Бруно Беттельгейма, казкові історії видозмінювалися, коли їх переповідали мільйони разів. Кожен оповідач додавав щось своє, щоб надати історії більшого значення для себе і слухачів. Оповідач спостерігав за слухачами, намагаючись передбачити їхню реакцію і відповідно змінити історію. Таким чином оповідач дозволяв підсвідомим здогадам слухачів впливати на своє бачення оповіді казки

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.